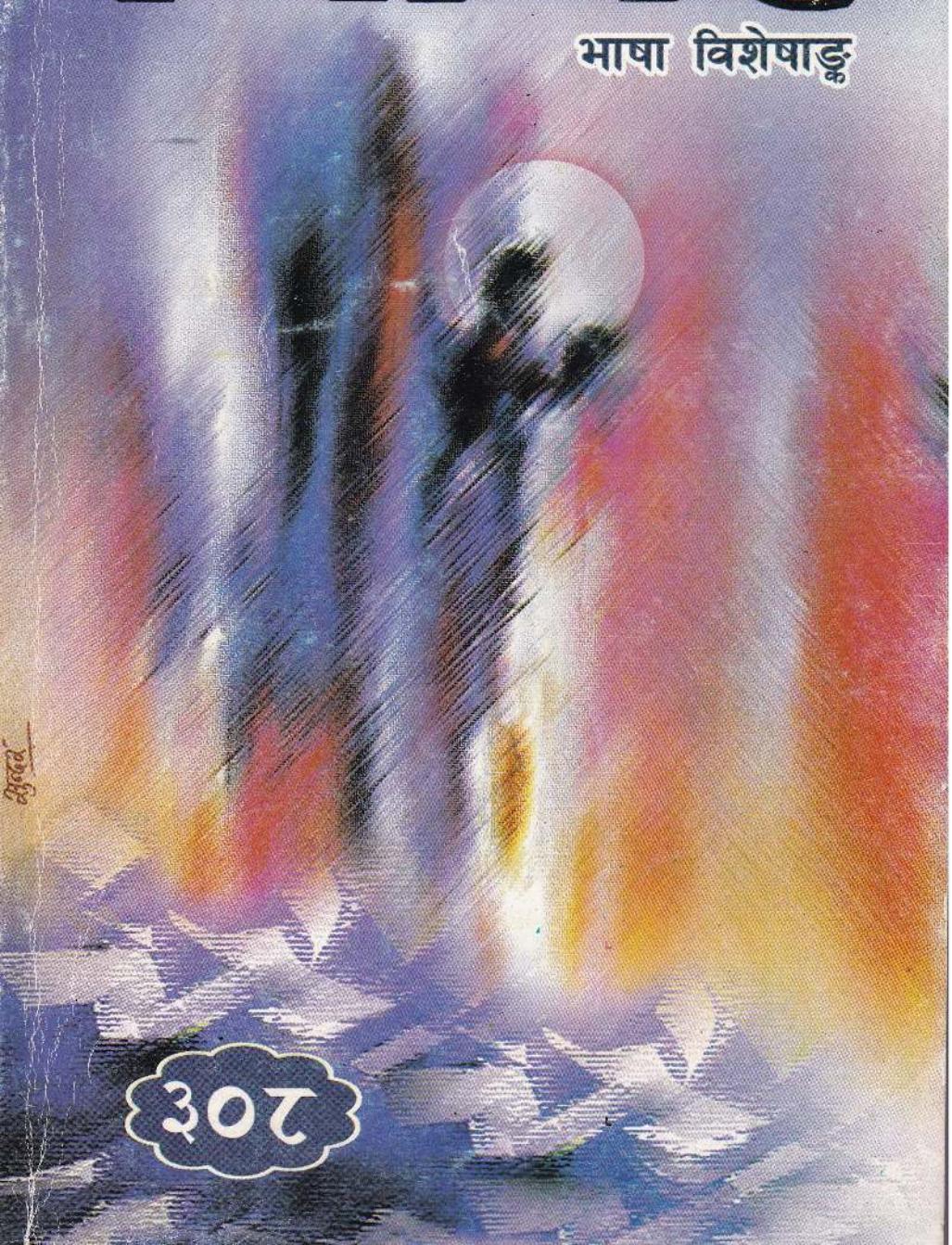

विनाविनी

भाषा विशेषाङ्क

२०८

रचना-क्रम

१.	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान भाषा विभागद्वारा आयोजित नेपाली भाषा सझगोष्ठी- २०६७ का निर्णयहरू	१
२.	प्रा. डा. चूडामणि बन्धु वनराजा र तिनका भाषाबारे	४
३.	प्रा. डा. माधव प्रसाद पेखरेल नेपाली भाषाको वर्तमान स्थिति	९९
४.	प्रा. डा. नोबल किशोर राई भाषिक विविधता र मातृभाषा शिक्षा: नेपालको सन्दर्भमा	३३
५.	प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल नेपाल र विश्वको परिवेशमा संस्कृतवाङ्मय	३७
६.	प्रा.डा. गोविन्दराज भट्टराई विश्वसाहित्य एवम् अनुवाद बीचको अन्तर्सम्बन्ध	५१
७.	प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम अनुच्छेद संरचना	६५
८.	प्रा.डा. टड्कप्रसाद न्यौपाने नेपाली लेखन प्रणालीको नयाँ प्रस्ताव समस्या र समाधान	८३
९.	चूडामणि रेग्मी तिथि, महिना, ऋतु, वार र अेकदेखि सय सम्मका शब्दको वरण विन्यास	१००
१०.	डा. विदुर चालिसे अभिलेखीय मिलित किया	१११
११.	रामचन्द्र भा परिवर्तित सन्दर्भमा भाषाविवाद र गन्तव्य	११८
१२.	डा. दीनबहादुर थापा ध्वलागिरी क्षेत्रमा भाषिक रूपमिश्रण	१४३
१३.	डा.सुकुम शर्मा नेपाली व्याकरण लेखनको विकास प्रक्रिया	१५१
१४.	डा. लाल-श्यामकरेलु रापचा किराँती-कोइचको भाषावैज्ञानिक विशेषताहरू	१६४
१५.	डा. मतिप्रसाद ढकाल पाणिनीय व्याकरणका लोप, आगम र वर्णविकार सन्दर्भको अध्ययन	१७५
१६.	कर्णाचर स्तुतिवडा भाषाविज्ञान : केही जिज्ञासा केही मीमांसा	१८४

१७. कृष्णप्रसाद बस्थाल	नेपाली भाषाको व्यावहारिक, कानूनी एवं संवैधानिक पक्ष :	१९०
१८. भीमलाल गौतम	प्रायोगिक भाषा विज्ञान र भाषाशिक्षण	२००
१९. भीम नारायण रेग्मी	नेपालको भाषा नीति र योजना	२१३
२०. केदारप्रसाद आचार्य	आजको नेपाली भाषा	२२६
२१. ढकप्रसाद उप्रेती (विष्णु)	नेपाली भाषासाहित्य र नेपाली कि बोर्ड	२३६
२२. गणेश राई/पदम राई	भाषाहरू र भाषावैज्ञानिक अध्ययन	२५४
२३. शैलजा पोखरेल	नेपाली बृहत् शब्दकोश र वर्णविन्यासका नियम	२६१
२४. अपर्णा पोखरेल	नेपाली लेखाइमा पदयोगको समस्या	२६९
२५. यजेश्वर निरौला	दार्चुलाली भाषिकाको स्वरूप	२७९
२६. लक्ष्मीप्रसाद खतिवडा	भाषा प्रविधि र इ सरकार : सम्भावना र चुनौती	२८६
२७. डा. दानराज रेग्मी	नेपालमा भाषिक सर्वेक्षण : एक सिहावलोकन	२९४
२८. गोपाल ठाकुर	भावी संविधानमा भाषाको स्थान : एक अवधारणा	३०२

नेपालको भाषा नीति र योजना

◆ शीर्षक वारचण रेणी

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा भाषा नीति र योजनाबारे कमल प्रकाश मल्ल, वल्लभमणि दाहाल, सुभद्रा सुब्बा, चूडामणि बन्धुका लेख तथा कार्यपत्रहरू पढ्न पाइन्छ सुरुसुरुतिर । यो २०४६ अधिको समयको कुरा थियो । यो हारमा पछिल्लो पटक श्रीकृष्ण यादवको पिएचडी शोधपत्र थपिन आयो ।

२०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि नेपालको संविधान २०४७ बन्यो । यसले नेपाललाई बहुभाषी मुलुक स्वीकार गर्न्यो तर नेपालका भाषाहरूमध्ये नेपालीलाई राष्ट्रभाषा र अरू भाषाहरूलाई राष्ट्रिय भाषा मानेर तिनलाई दुई भूमिका दियो । यस संविधानले नेपालका सबै भाषा, लिपि तथा संस्कृतिको विकास गर्नु पर्ने व्यवस्था गरे पछि नेपालको भाषा नीति र योजनाबारे अलि बढी कुरा हुन थाल्यो । योगेन्द्र प्रसाद यादव, नोवल किशोर राई, माधव प्रसाद पोखरेलहरूका लेख तथा कार्यपत्रहरू पनि यस पछि, पढ्न पाइन थाल्यो । २०५० सालमा गठन गरिएको राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोगले भाषा नीति सम्बन्धी अध्ययन गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न्यो । यो प्रतिवेदन नै नेपालको भाषा नीति र योजना सम्बन्धी सिङ्गो दस्ताबेज हो । तैपनि कार्यपत्रहरू लेख्न छाडिएन, छलफल रोकिएन, रोकिने कुरा पनि भएन ।

२०६३ को राजनीतिक परिवर्तनपछि नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ बन्यो । यसले नेपालमा बोलिने सबै भाषा राष्ट्रभाषा हुन् भनेर सबै भाषा समान छन् भन्ने खोज्यो तर “सरकारी कामकाजमा देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषाको प्रयोग हुने छ”, “यसबाट स्थानीय निकायमा अन्य भाषाको प्रयोगमा बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन”, र “तर त्यसलाई नेपाली भाषामा उल्था गरेर अभिलेख राखिनेछ” भन्ने खालका थप स्पष्टीकरणको व्यवस्था गरेर तिनलाई समान भूमिका भने दिन सकेन ।

२०४६ सालपछिको यस अवधिमा नेपालमा भाषाबारे जनस्तरमा चासो ह्वातौ बढेको छ । यसमा खासगरी भाषिक अधिकारकर्मीहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रह्यो । वैरागी काइँला, अमृत योन्जन, मल्ल के सुन्दर, पद्मरत्न तुलाधर जस्ता व्यक्तिहरूको यस क्षेत्रमा विशेष योगदान छ । यस क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाहरू

पनि बढेका छन् । ती मध्ये त्रिभुवन विश्वविद्यालयको भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग र नेपाल आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय उत्थान प्रतिष्ठान जस्ता नेपालका भाषामा काम गर्ने राष्ट्रिय स्तरका संस्थाको स्थापना महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हुन् ।

यस अवधिमा नेपालको भाषा नीति र योजना बारेका बहस, विचार, लेखन, प्रकाशन र गोष्ठीहरूको कमी छैन । यसै विषयमा आयोगहरू पनि बने का छन् । पिएचडी गरिएका छन् । भाषाकै क्षेत्रमा काम गर्ने सरकारी, स्वायत्त र शिक्षण संस्थाहरू मात्रै गन्यो भने पनि दर्जन नाछछ । संविधानमै नेपालका सबै भाषा समान छन् भनिसकेपछि नेपालको कुनै पनि कानुनले केही भन्न बाँकी देखिदैन । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले मातृभाषी शिक्षाको लागि विभिन्न भाषाहरूमा प्राथमिक तहका पुस्तक पनि छापिएकै छ । गोरखापत्र संस्थानले नयाँ नेपाल पृष्ठका लागि ठूलै रकम खर्च गरिरहेको छ । रेडियो प्रसारणको केही अंश विभिन्न भाषाका कार्यक्रमको लागि छुट्याइएकै छ । यति भएपछि त नेपालका भाषाहरूको आफै विकास हुनुपर्ने हो नि, तर त्यस्तो भएको देखिदैन । त्यसो भए नेपालको भाषा नीति र योजना तथा त्यसको कार्यान्वयनमा के पुगेको छैन तः नेपालका भाषाहरूको अध्ययनका लागि निकै लामो समयदेखि माग गरिए आएको र राष्ट्रिय भाषा नीति सुभाउ आयोगले समेत मुख्य सुभावहरू मध्ये राखेको त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत भाषा विज्ञान केन्द्रीय विभाग स्थापना भएको पन्थ वर्ष पुग्न आँटेछ । त्यसै विभागको पहिलो समूहको विद्यार्थीका रूपमा २०५३ सालमा नेपालका भाषाहरूको अध्ययन थालेको जम्मा १५ वर्ष पुग्दैछ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा भाषाविज्ञान र नेपालका भाषाहरू बारे पढाउन थालेको १२ वर्ष र भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभागमै तिनै विषय बारे पढाउन थालेको १० वर्ष पुग्दैछ । नेपालको भाषा नीति र योजना बारे आफैले (सहलेखकको रूपमा) पहिलोचोटि कार्यपत्र प्रस्तुत गरेको पनि १० वर्ष पुग्न आँटेछ ।

उपर्युक्त पृष्ठभूमिमा नजिकबाट नेपालको भाषा नीति र योजनालाई नियाल्ने सन्दर्भमा आफूले देखेका केही कमजोरीहरू बारे यस लेखमा चर्चा गर्न आँटिको छु । प्रस्तुत लेख भाषा नीति र योजनाका ठूलठूला सैद्धान्तिक कुरा होइन, नेपाली सन्दर्भमा भइरहेका अभ्यासमा के कमी छ र त्यसको कसरी समाधान गर्न सकिन्द्छ भन्नेमा केन्द्रित छ । लेख पाद टिप्पणी, सन्दर्भ सूची र प्राज्ञिक ढाँचामा प्रस्तुत नगरी सरल बनाउन खोजिएको छ । त्यसै गरी यहाँ भाषा नीति र योजनाका सम्पूर्ण पक्षमा होइन केही आधारभूत कुरामा मात्र चर्चा गरिएको छ ।

२. भाषा नीति र योजनाको ऐतिहासिक सैद्धान्तिक विकास क्रम

भाषा नीति र योजनाको विकास विश्व इतिहासमा तीन चरणमा भएको देखिन्द्छ : पाठ्ययोजना केन्द्रित, स्तरयोजना केन्द्रित, र भाषिक अधिकार केन्द्रित ।

यी मध्ये पहिलो चरणमा भाषाको लेखन पद्धति, व्याकरण, कोश, शिखण सामग्री आदिको विकासमा केन्द्रित भएर भाषा नीति र योजनाहरू बने । यसबाट भाषाहरूको अध्ययन अनुसन्धानको क्षेत्रमा विकास त भयो तर सामाजिक समस्याहरूको समाधान भएन ।

त्यस पछि दोसो चरणमा भाषा योजनाकारहरूको ध्यान भाषाहरूको सामाजिक भूमिका निर्धारणमा केन्द्रित भयो । यसबाट कुन भाषालाई सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने, विद्यालयमा कुन भाषालाई माध्यम बनाउने, सञ्चार माध्यममा कुन भाषा प्रयोग गर्ने जस्ता विषयमा विचार विमर्श भए । समाधान त त्यसबाट पनि देखिएन ।

तेसो चरणमा भाषिक अधिकार केन्द्रमा आयो, भाषिक समानताको कुरा उठ्यो, र सबै भाषालाई सबै प्रयोग क्षेत्र खुला गर्नु पर्ने आवाज तीव्र भयो । यसै चरणमा सूचना प्रविधिको तीव्र विकासका साथै भाषा प्रविधिको विकास र त्यसमा अन्तर्राष्ट्रिय मानक, विश्वव्यापीकरण र स्थानीयकरणको सन्तुलन, डिजिटल विभेद जस्ता विषयहरू पनि सबल रूपमा उठे । यसरी विभिन्न चरणमा भाषा नीति तथा योजनाकारहरू भिन्न विषयलाई आधार मानेर काम गर्दै आएका छन् ।

नेपालमा भने यी विषयहरू चरणबद्ध रूपमा उठेनन्, एकैचोटि उठे । त्यसैले विद्वानहरू कुनैलाई पहिले र कुनैलाई पछि समाधान गरेर जाने कि एकैचोटि, अनि अघि पछि हो भने कुन अघि र कुन पछि भने जस्ता कुरामा अलमलिए जस्तो देखिन्छ ।

३. भाषा नीति र योजनाका आधारभूत कुरा

भाषामा विषयवस्तुको उत्पादन, त्यसको भण्डारण र प्रयोग भाषा नीति र योजनाका तीन आधारभूत कुरा हुन् । यिनै आधारभूत कुरा बारे यहाँ सङ्केपमा चर्चा गरिन्छ ।

(क) विषयवस्तुको उत्पादन

भाषामा विषयवस्तुको उत्पादन विभिन्न स्रोतबाट गर्न सकिन्छ । ती मध्ये केही हुन् सामाजिक जीवनका विषयवस्तुलाई मौखिक स्रोतबाट सङ्ग्रहन गरेर, सामाजिक इतिहास र प्राचीन संस्कृति सम्बन्धी लिखित वा मौखिक स्रोतबाट सङ्ग्रहन गरेर, लिखित साहित्यबाट, अर्को भाषाबाट अनुवाद गरेर ।

मानिसले दैनिक जीवनमा विभिन्न क्रियाकलाप गर्दै कुनै एकलै र कुनै समूहमा । विभिन्न क्रियाकलापमा विभिन्न सामग्रीको प्रयोग गर्दै, तिनका लागि भिन्न भिन्न परिवेशको निर्माण गर्दै, विभिन्न क्रियाकलापमा ऊ विभिन्न भूमिकामा रहन्छ । यी विभिन्न अवस्थामा मानिसको भाषा प्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ । यसैले यो भाषामा विषयवस्तु उत्पादनको एउटा महत्त्वपूर्ण स्रोत हो ।

सामाजिक इतिहास वा प्राचीन संस्कृति कुनै जातिको उत्पत्ति, बसाइँसराइ, अन्य जातिसँग सम्पर्क, सांस्कृतिक आदानप्रदान, संस्कृतिमा आएको परिवर्तन, व्यक्तिका वशवृत्त जस्ता कुरासँग सम्बन्धित छ। यस्ता सामग्री मध्ये कतिपय लिखित रूपमा र कतिपय मौखिक रूपमा उपलब्ध हुन्छन्।

लिखित साहित्य विषयवस्तुको सबै भन्दा सजिलो स्रोत हो तर सबै भाषामा लिखित साहित्य उपलब्ध हुँदैन।

अनुवाद विषयवस्तुको अर्को स्रोत हो। एउटा भाषामा रहेको ज्ञान अनुवादको माध्यमले अर्को भाषामा लैजान सकिन्छ।

(ब) विषयवस्तुको भण्डारण

विषयवस्तुको भण्डारणमा ध्वनि, श्रव्यदृश्य वा लेख्य कुन माध्यममा भण्डारण गर्ने, त्यसो गर्दा कुन मानक ढाँचामा गर्ने, लेख्य रूपमा भण्डारण गर्ने हो भने कुन लेखन पद्धति प्रयोग गर्ने भन्ने कुरामा विचार गर्नु पर्छ।

ध्वनिको रूपमा भण्डारण गर्न बोलिएका कुरा रेकर्ड गरेर राखिन्छ। श्रव्यदृश्यको रूपमा भण्डारण गर्न बोलिएका कुरा दृश्यसहित रेकर्ड गरेर राखिन्छ। यी काममा क्रमशः ध्वनि रेकर्डर र भिडियो रेकर्डर आवश्यक पर्छ भने भण्डारणको लागि टेप, सिडी वा कम्प्युटरको आवश्यकता पर्छ। यी माध्यम तुलनात्मक रूपमा बढी खर्चिला पनि हुन्छन्।

लिखित रूपमा भण्डारण गर्न कापीमा लेखेर, पुस्तकको रूपमा छापेर, टाइप गरेर कम्प्युटर वा सिडीमा राख्न सकिन्छ। लेख्य रूप नभएका भाषाको विषयवस्तु लिखित रूपमा भण्डारण गर्नु अघि कुन लेखन पद्धति प्रयोग गर्ने भन्ने निर्णय लिनु पर्छ।

माथिका कुनै पनि विधिमा खासगरी डिजिटल उपकरणको प्रयोग गरेर भण्डारण गर्दा प्रचलित ढाँचामा राख्नु पर्छ। अन्यथा चाहेको बेला चाहेको जस्तो गरी उपयोग गर्न सकिन्दैन।

(ग) विषयवस्तुको प्रयोग

भाषामा विषयवस्तुको प्रयोग वा भाषाको प्रयोग विभिन्न क्षेत्रमा र विभिन्न उद्देश्यले गरिन्छ। शिक्षा, सञ्चार, प्रशासन र ज्ञान भाषा प्रयोगका मुख्य क्षेत्र हुन्।

भाषा सिक्न वा भाषाको माध्यमले कुनै विषय सिक्न भाषाको प्रयोग गर्नु शिक्षामा भाषाको प्रयोग हो। व्यक्ति र व्यक्ति बीच, व्यक्ति र समूह बीच, प्रकाशनप्रसारण संस्था र पाठकश्रोता बीच कुनै विषयको सूचना, विचार वा भावको आदान प्रदान सञ्चारमा भाषाको प्रयोग हो।

व्यक्ति र सरकार वा सार्वजनिक निकाय बीच सूचना, विचारको आदान प्रदान प्रशासनमा भाषाको प्रयोग हो।

जुनसुकै रूपमा भाषिक सामग्रीको प्रयोगबाट ज्ञान लिनु ज्ञानको लागि भाषाको प्रयोग हो ।

नेपालको भाषा नीति र योजनामा उपर्युक्त आधारभूत कुरा मध्ये विषयवस्तुको उत्पादनबारे ज्यादै कम चर्चा भएको पाइन्छ । यसबारे मातृभाषा शिक्षामा स्थानीय विषयवस्तुको सन्दर्भमा केही मात्रामा चर्चा भएको छ । विषयवस्तुको भण्डारणको सन्दर्भमा लिखित रूपमा भण्डारणको पक्षमा केही काम भएको छ, त्यसमा पनि लेखन पद्धतिको विकास गर्ने बारे सबैभन्दा बढी चर्चा र कार्यान्वयन पनि त्यही मात्रामा भएको छ । लिखित भण्डारणको सन्दर्भमा अभिलेखीकरण अर्को सबैभन्दा बढी चर्चा भएको र कार्यान्वयन भएको क्षेत्र हो । यस अन्तर्गत व्याकरण लेखन र शब्दकोश निर्माणका काम विभिन्न भाषामा भएका पनि छन् । विषयवस्तुको प्रयोग भाषिक अधिकारसँग सम्बन्धित छ । कुन कुन क्षेत्रमा भाषाको प्रयोग गर्ने भन्ने सन्दर्भमा नेपालको भाषा नीति अत्यन्त उदार छ । नेपालका सबै भाषाको सबै क्षेत्रमा प्रयोग खुला गरिएको छ, तर भाषाको प्रयोग कुन कुन क्षेत्रमा गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा उक्त भाषामा विषयवस्तुको उत्पादन र भण्डारणमा आधारित हुन्छ । जुन भाषामा विषयवस्तुको उत्पादन र भण्डारण राम्रोसँग भएको छ त्यो भाषाको प्रयोग त्यति नै धैरै क्षेत्रमा गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा नेपालका नीति निर्माता, अधिकारकर्मी र भाषाविद्हरूको या त ध्यान पुगेको छैन या ध्यान पुगेर पनि परि पुगेको छैन । यस पछिको खण्डमा यिनै विषयहरू बारे चर्चा गरिएको छ ।

४. नेपालको भाषा नीति र योजनामा ध्यान पुगेर पनि परि नपुन्याङ्गेका विषय

नेपालको भाषा नीति र योजनाको क्षेत्रमा काम गर्ने भाषाविद्हरूका केही सूत्र छन् लेख्य परम्परा नभएका भाषाको लेखन पद्धतिको विकास गर्नु पर्दै, ती भाषाको व्याकरण लेख्नु पर्दै, तिनको आधारभूत शब्दकोश बनाउनु पर्दै, लोपोन्मुख भाषाहरूको अभिलेखीकरण गर्नु पर्दै । त्यस्तै भाषिक अधिकारकर्मीहरूको पनि सूत्र छ, सबै भाषा समान छन्, त्यसैले सबै भाषा सबै क्षेत्रमा प्रयोग गर्न पाउनु पर्दै । शिक्षाविद्हरूका पनि सूत्र छन् आधारभूत शिक्षा मातृभाषामा दिनु पर्दै ।

उपर्युक्त सूत्रहरूको कार्यान्वयन पनि भएको छ । त्यसैले नेपालका लेख्य परम्परा नभएका भाषाहरूको लेखन पद्धतिको विकास गरिएको छ । काम अत्यन्त उत्साहजनक रूपमा भएको छ, प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा । यसरी नयाँ विकास गरिएका अधिकांश लेखन पद्धति देवनागरी लिपि र नेपाली भाषाको वर्णविन्यासमा आधारित छन् । यसले गर्दा देवनागरीका आफै मौलिक समस्या र नेपाली भाषाको वर्णविन्यासका कठिपय समस्या पनि स्वतः ती नवनिर्मित लेखन पद्धतिहरूमा गएका छन् । साथै तिनको विकास गर्दा नेपालमा विभिन्न

भाषाभाषीहरू छुट्याउनै नसकिने गरी बसेको हुनाले भविष्यमा एक भन्दा बढी भाषाबीच साभा लेखन पद्धति प्रयोग गरिनु पर्ने अवस्था र भाषा प्रविधिको उपयोगका सम्भावना बारे ध्यान पुऱ्याउन सकिएको छैन ।

व्याकरण नलेखिएका विभिन्न भाषाका व्याकरण पनि लेखिए छन् । आधारभूत व्याकरण वा व्याकरणको रूपरेखाको रूपमा आएका यस्ता अधिकांश व्याकरण नेपाली भाषाको परम्परागत व्याकरणको ढाँचामा तयार भएका छन् । त्यसको लागि सूचना लिन तयार पारिएका प्रश्नावली वा साँचो नेपाली भाषाको व्याकरणमा आधारित हुने र सूचना लिँदा त्यसको अनुवाद गरिने जस्ता विधिगत कमजोरीबाट यस्ता अधिकांश व्याकरणले सम्बन्धित भाषाको मौलिकता देखाउन सकेका छैनन् ।

शब्दकोशहरूमा पनि अधिकांशतः नेपाली वा अङ्ग्रेजी शब्दसूचीलाई आधार बनाएर शब्द सङ्घलन गरिँदा सम्बन्धित भाषाका मौलिक शब्द र मौलिक अर्थ छुट्न गएको स्थिति छ ।

अभिलेखीकरणको अवस्था अझै रोचक छ । व्याकरण र शब्दकोशलाई एकै ठाउँमा मिसाउँदा जे बन्दू नेपालका भाषाहरूको सन्दर्भमा अभिलेखीकरण भनेको त्यही हो भन्ने जस्तो भएको छ ।

अझै शोधपत्र, व्याकरण, शब्दकोश र अभिलेखीकरण भनी तयार पारिएका सामग्री उही हुनु र उही सामग्री भिन्न भिन्न संस्थाबाट तयार पारिनु पनि राष्ट्रिय नीति र योजनाको कुरा गरिरहँदा असजिलो मान्नु पर्ने विषय हुन् । यसले उस्तै प्रकृतिको काम गर्ने निकायहरू बीच संयोजन र सहकार्य नभएको कुरा पनि देखाएको छ ।

मातृभाषा शिक्षाको क्षेत्रमा काम गर्नेहरूले पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक त तयार पारेका छन् तर तिनमा पनि उही लेखन पद्धतिका समस्या, व्याकरणका समस्या र विषयवस्तु चयनका समस्या छैदै छन् । कठिपय भाषामा पाठ्यपुस्तक तयार पार्दा अर्को भाषाको पाठ्यपुस्तकको ठाडो अनुवाद मात्र गरिएको कुरा सम्बन्धित भाषा भाषीहरूबाट उठाइँदै आएको विषय हो ।

यसै गरी सबै भाषा समान छन् भनिए पनि र सबै भाषा सबै क्षेत्रमा प्रयोग गर्न पाउने कानुनी व्यवस्था भए पनि त्यसो गर्न हरेक भाषामा प्रयोगको पूर्वाधार पनि तयार गर्नु पर्छ भन्ने कुरामा न त अधिकारकर्मीहरू न भाषाविद् न शिक्षाविद्को नै ध्यान पुर्न सकेको देखिन्छ । उदाहरणको लागि नेपालका भाषाहरूलाई प्रशासनको क्षेत्रमा प्रयोग गर्न थाल्नु अघि यस क्षेत्रमा प्रयोग हुने प्राविधिक पारिभाषिक शब्द, संरचना, सम्बन्धित कागतपत्रको मानक ढाँचा, प्रशासनिक एकाइहरूको नाम र कोड जस्ता कुराहरू तयार पारिनु पर्छ । यसो गरिएन भने एउटा भाषामा रहेको अभिलेख अर्को भाषामा ठिकसँग रूपान्तर

ज अनुवाद हुन सक्दैन । यसै सन्दर्भमा ध्यान नदिइएको विषय के पनि हो भने नेपाली भाषाका प्रशासनिक र कानुनी क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका कतिपय प्राविधिक सारिभाषिक शब्द, संरचना र ढाँचाहरूलाई सरल बनाउनु पर्ने र तिनको पनि मानक तयार पार्नु पर्ने आवश्यकता छ ।

माथि उठाइएका कुराहरू ध्यान दिन खोजिएका तर परि नपुऱ्याइएका कुरा थिए । अब ध्यानै नपुगेका विषयहरू बारे हेरौ ।

५. नेपालको भाषा नीति र योजनामा ध्यान नपुगेका विषय

(क) विषयवस्तुको उत्पादनमा

माथि नै चर्चा गरियो भाषा नीति र योजनामा विषयवस्तुको उत्पादनमा ध्यान दइनु पर्छ । विषयवस्तुका विभिन्न स्रोत मध्ये एक सामाजिक जीवनका विषयवस्तु हुन् । नेपालमा विभिन्न भाषा बोल्नेहरूका आआफै जीवनशैली छन्, चालचलन छन् । ती आफैमा पूर्ण छन् । ती भाषिक समुदायका जीवनदर्शन र व्यवहार हुन् । कुनै खास भौगोलिक स्थानमा प्राकृतिक वातावरणसँग आफूलाई अनुकूलित गरेर बस्दै आएका ती समुदायका दैनिक जीवनका क्रियाकलाप, तिनको प्रकृतिसँगको सम्बन्ध, तिनको आर्थिक जीवन, संस्कृति र परम्परा, तिनले प्रयोग गर्ने सरसामानको वर्णन, तिनको निर्माण प्रक्रिया जस्ता कुरालाई मसिनो गरी मौखिक रूपमा सङ्कलन गरेर भाषामा विषयवस्तु तयार पार्न सकिन्छ ।

नेपालमा आम मानिसको इतिहास लेखिएको छैन, केवल शासकहरूका लेखाइएका इतिहास छन् । त्यसैले हामीले राष्ट्रिय गौरवको लागि केही शासकहरू, पुराणहरूबाट लिइएका पात्र र गलत इतिहासले उभ्याएका पात्रहरूलाई अधि सारिरहेका छौं, सामाजिक जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने आम मानिसलाई त्यस ठाउँमा हेने सम्भावनाको खोजी गरेका छैनौं । सामाजिक इतिहासबाट यस्ता विषयवस्तु प्राप्त हुन्छन् । यसै गरी सामाजिक र भौतिक विकासका मौलिक ढाँचाको आविष्कार र प्रयोग गर्ने व्यक्ति, आम मानिसका वंशवृत्त, जीवनी, बसाइँसराइ जस्ता विषयमा सूक्ष्म जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस्तै जातिको उत्पत्ति सम्बन्धी कथाहरू र विश्वास, तिनको मौलिक र प्राचीन संस्कृति, तिनको अरू जातिसँगका सम्बन्ध अनि तिनका परिवर्तन हुँदै गएको जीवनशैली जस्ता विषयवस्तु पनि यसै गरी प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

सामाजिक र भौतिक विकासमा आएका नयाँ नयाँ कुराहरूका साथै कतिपय पुराना कुराहरू पनि अर्को भाषामा लिखित वा मौखिक रूपमा रहेका हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा त्यस भाषाबाट अनुवाद गरेर विषयवस्तु आफ्नो भाषामा ल्याउन सकिन्छ ।

उपर्युक्त स्रोत मध्ये अनुवाद बाहेक अन्य मौलिक स्रोतहरूतिर त्यति ध्यान पुगेको छैन ।

(ख) विषयवस्तुको भण्डारणमा

विषयवस्तुको भण्डारण माथि भनिए भैं श्रव्य, श्रव्यदृश्य र लिखित रूपमा गर्न सकिन्दछ। यी मध्ये श्रव्य र श्रव्यदृश्य माध्यम केही खर्चिलो तर तिनमा सूचना धेरै पाइने हुन्छ। भण्डारण जुनसुकै रूपमा गरिए पनि तिनलाई खोजेको समयमा उपलब्ध हुने तथा एक भन्दा बढी कामको लागि उपयोग गर्न सकिने गरी राख्नु पर्छ। यसो गर्दा पुस्तक वा पत्रिकाको रूपमा भन्दा डेटाबेसको रूपमा भण्डारण गर्नु दीर्घकालीन दृष्टिले फाइदाजनक हुन्छ।

भाषिक सामग्रीको डेटाबेस बनाउँदा कुनै एउटा मानक ढाँचा प्रयोग गर्नु पर्छ। यसको लागि पहिले नै त्यसबारे निश्चित हुनु पर्छ। लिखित रूपको पनि मानक निश्चित गर्नु पर्छ। नेपालको सन्दर्भमा कुनै भाषाको लेखन पद्धति निश्चित गर्दा त्यसलाई बहुभाषी परिवेशमा आवश्यक सबै पक्ष जस्तै अन्य भाषाको लेखन पद्धति, बहुभाषी डेटाबेस, बहुभाषी शब्दकोश, बहुभाषी शिक्षा आदि तथा भाषा प्रविधिका अनेक पक्षमा प्रयोग गर्न सकिने गरी मानक रूप निर्माण गरेर मात्र गर्नु पर्छ।

नेपालका भर्खर लेख थालिएका अधिकांश भाषाहरूमा साहित्यिक पत्रिका र अन्य आवधिक प्रकाशनको रूपमा, व्याकरणको रूपमा र शब्दकोशका रूपमा विषयवस्तुको लिखित भण्डारणमा केही काम भएको छ। यो राम्रो कुरा हो तर लेखन पद्धति निर्धारण गर्दा दूरदृष्टि नदेखिएको हुँदा यो जग नहाली घर बनाए जस्तै भएको छ।

यसरी भण्डारणको सन्दर्भमा धेरै पक्षमा नेपालको भाषा नीति र योजनाको ध्यान पुगेको छैन।

(ग) भाषाको प्रयोगमा

नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) को धारा ५(१३), धारा १७(१,३) र धारा ३५(३) मा नेपालका भाषा सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। यी व्यवस्थाहरूलाई हेर्दा सरकारी कामकाजमा प्रयोग गर्ने कुरामा बाहेक अन्य सबै कुरामा यस संविधानले नेपालका सबै भाषालाई समान मानेको छ। सिद्धान्तातः नेपालभित्र बोलिने सबै भाषालाई समान मान्नु एउटा कुरा हो तर व्यवहारतः नेपालभित्र बोलिने भाषाहरूमा मूल रूपमा यी कुराहरूमा समानता छैन १. प्रयोग क्षेत्र, २. मूल थलो नेपाल र मूल थलो नेपालबाहिर रहेको, ३. भाषा विकासको स्थिति।

नेपालको भाषा नीति र योजनामा मूल रूपमा भाषा विकासको स्थितिलाई ध्यान दिइएको छ। यस अनुसार लेख्य परम्परा भएको, लेख्य परम्परा नभएको र लोपोन्मुख गरी तीन मूल वर्गमा छुट्याइएको छ। ती मध्ये लेख्य परम्परा भएकालाई तत्काल मातृभाषा शिक्षामा प्रयोग गर्ने, लेख्य परम्परा

नभएकालाई पहिले लेखन पद्धतिको विकास गर्ने र मातृभाषा शिक्षामा प्रयोग गर्ने र लोपोन्मुख भाषालाई अभिलेखीकरण गरी सुरक्षित गर्ने नीति लिइएको देखिन्छ । यो नीति कार्यान्वयन पनि भएको छ । यद्यपि माथि नै भनिसकियो लेखन पद्धतिको विकास र अभिलेखीकरणका काम त्रुटिपूर्ण छन् ।

भाषा विकासको स्थितिलाई हेर्ने अरू आधार बारे ध्यान पुरेन । शब्दभण्डार, रूप व्यवस्था र वाक्य संरचनाको विशिष्टीकृत प्रयोगका दृष्टिले हेर्ने हो भने नेपालका भाषाहरूको विकासको स्थिति ज्यादै अनौठो खालको देखिन्छ । उदाहरणको लागि वास्तुकला सम्बन्धी शब्दभण्डार र संरचनाको सन्दर्भमा नेपाल भाषा ज्यादै समृद्ध छ । वन व्यवस्थापन क्षेत्रमा तामाङ भाषा अत्यन्त समृद्ध देखा पर्दै । राजी भाषामा माछाको लागि ४० भन्दा बढी शब्दहरू छन् । भाषाको यस्तो विशिष्टीकृत समृद्धिलाई नेपालका अन्य भाषाको प्राविधिक क्षेत्रको शब्दभण्डार र संरचना विस्तारको लागि प्रयोग गर्ने बारे ध्यान पुरेको छैन । यसै गरी नेपालका भाषाहरूको भाषा प्राविधिमा प्रयोग गर्न अनुकूल हुने गरी अध्ययन विश्लेषण भएको छैन, अझ यसबारे त भाषा नीति र योजना मौन नै छ । यसले भाषा विकासको कुरा गर्दा भाषा प्राविधिको पक्षमा ध्यान पुरेको छैन ।

नेपालमा भाषाको प्रयोग क्षेत्रबाटे कुरा गर्दा मातृभाषा शिक्षा, प्रशासन र सञ्चार क्षेत्रमा सबैको ध्यान पुरेको छ । यसले गर्दा यी क्षेत्रमा आफ्नो भाषा प्रयोग गर्न भाषिक समुदायहरू बीच प्रतिस्पर्धा पनि देखिएको छ । तर कतिपय विशिष्टीकृत प्रयोग क्षेत्रको बारेमा नीति तथा योजनाकारहरूको ध्यान पुरेको छैन । यसको एउटा उदाहरण के हो भने संस्कृत, प्राकृत, पालि, तिब्बती र प्राचीन नेवारीको प्रयोग नेपालको प्राचीन संस्कृति र इतिहास खोतल्न नभई नहुने भाषाहरू हुन् । नेपालीहरूको ऐतिहासिक सम्बन्ध, बसाईसराइ, मूल पेसा, विकासका विभिन्न चरण बारे थाहा पाउन यी भाषाहरूमा सुरक्षित ज्ञान महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसै गरी नेपालको भावी आर्थिक सामाजिक विकासको लागि कूटनीति र व्यापारको क्षेत्रमा काम गर्नेहरूले हिन्दी र चिनियाँ भाषा जान्नु आवश्यक छ । छिमेकी मुलुकसँगको राजनीतिक कूटनीतिक सम्बन्ध र लेनदेनमा नेपाली पक्षलाई सबल रूपमा प्रस्तुत गर्न नभई नहुने यी दुई भाषालाई राज्यले कसरी हेर्ने हो भन्ने कुरामा पनि ध्यान गएको छैन ।

नेपालको भाषा नीति बनाउँदा नेपालमै मूल रूपमा बोलिने भाषा र नेपाल बाहिर मूल थलो भएको भाषाबीच फरक देखिनु पर्छ । मूल थलो नेपाल भएका भाषाको विकासको दायित्व पनि राज्यको हुन्छ तर मूल थलो नेपाल नभएका हिन्दी, चिनियाँ, अङ्ग्रेजी, बाङ्ला जस्ता भाषालाई कुन कुन क्षेत्रमा कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने बारे मात्रै विचार गरे पुग्छ ।

यसरी प्रयोग क्षेत्रका दृष्टिले भाषाहरू कहिन्त्यै समान हुँदैनन् । तिनलाई उपयुक्त क्षेत्रमा उपयुक्त मात्रामा प्रयोग गरेर राष्ट्रको विकासमा अधिकतम उपयोग गर्नु पर्छ । यसमा पनि राज्य त्यति स्पष्ट हुन सकेको देखिँदैन ।

विषयवस्तु निर्माण, भण्डारण र प्रयोगलाई छुट्टाछुट्टै लिएर तिनमा कहाँ कहाँ ध्यान पुगेन भन्ने चर्चा भर्खर गरियो तर समस्या यति मात्र होइन । भाषिक नीति र योजनामा यी तीनै पक्षलाई जोडेर समिष्टिमा हेर्न नसक्नु अर्को कमजोरी रहेको छ । यसबाहेक भाषा नीति र योजनामा भाषाको अन्तर्विषयक सम्बन्ध र सूचना प्रविधि अनि विकासमा यसको उपयोग बारे पनि सोचिएको देखिँदैन । भाषा योजना अब वर्णनात्मक, सैद्धान्तिक वा सामाजिक भाषाविज्ञहरूको समान र साभा चासोको विषय बन्न सकेको छैन ।

यसै सन्दर्भमा नेपालका भाषा बारे नीति र योजना बनाउँदा अब के के गर्नु पर्छ, भन्ने विचार यसपछिको खण्डमा गरिएको छ ।

६. अब के ?

भाषालाई राष्ट्र निर्माणको लागि महत्त्वपूर्ण स्रोत मानिन्छ । उपयुक्त नीति र योजना तथा तिनको कार्यान्वयन हुन सकेमा यो भनाइ सत्य ठहरिन्छ पनि, तर नेपाली भाषाविद् र राजनीतिकर्मीका भाषणमा सुनिए जस्तो भाषाको सङ्ख्या धेरै हुनु मात्र स्रोतको प्रचुरता हुन सक्दैन । भाषालाई साँच्चै आर्थिक समुन्नतिको स्रोत बनाउन हालसम्म ध्यान पुऱ्याउन नसकिएका उपर्युक्त विषयमा निम्न अनुसार काम गर्नु आवश्यक छ :

१. नेपालका भाषा मध्ये कुन कुन भाषाको विकास, कुन कुन भाषाको उपयोग मात्र र कुन कुन भाषाको अभिलेखन संरक्षण मात्र गर्नु पर्ने हो किटान गर्ने । उदाहरणको लागि संस्कृत, हिन्दी, चिनियाँ, अङ्गेजी जस्ता भाषाको उपयोग मात्र गर्नु पर्छ । यिनको प्रयोग प्राचीन इतिहास, संस्कृति, दर्शन र प्रविधिको ज्ञान, व्यापार, वैदेशिक रोजगारी, र कूटनीति; तथा बृहत् परिवेशको ज्ञान, अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध र नवीन ज्ञानको सन्दर्भमा अति आवश्यक छ । यस्तै कुसुन्डा र दुरा जस्ता भाषामा उपलब्ध भए सम्मको भाषिक सामग्रीको अभिलेख राख्नु पर्छ । नेपालका अधिकांश भाषा जसको मूल थलो नेपाल हो र जसलाई समुदायले प्रयोग गरिरहेकै छ, त्यस्ता सबै भाषाको विकास गर्नु पर्छ र तिनको प्रयोग क्षेत्रको विस्तार गर्दै जानु पर्छ ।
२. भाषा विकासको लागि आधारभूत कार्य विषयवस्तुको निर्माण कसरी गर्ने

भन्ने बारे प्रस्तु खाका तयार हुनु पर्छ । यसको लागि सम्बन्धित भाषाभाषी समुदायले त्यो भाषा प्रयोग गर्ने सम्पूर्ण विषय र क्षेत्र समेट्ने तथा त्यस समुदायको सामाजिक सांस्कृतिक इतिहास र वर्तमान प्रतिविम्बित हुने गरी श्रव्य र श्रव्यदृश्य साथै लेख्य माध्यममा रेकर्ड तथा अनुवाद गरी विषयवस्तु निर्माण गर्नु पर्छ । यसको लागि के के रेकर्ड गर्ने, कति जनशक्ति लगाउने, कुन कुन उपकरण प्रयोग गर्ने, अनुवाद गर्ने हो भने कुन भाषाबाट कस्तो विषयवस्तुको र कुन प्रयोजनको लागि अनुवाद गर्ने, त्यसको लागि कति जनशक्ति कसरी तयार गर्ने भन्ने स्पष्ट हुनु पर्छ ।

३. यसरी निर्मित विषयवस्तुको भण्डारण गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मानकको सिद्धान्त अनुकूल हुने गरी राष्ट्रिय स्तरको मानक निर्माण गर्नु पर्छ । यस्तो मानक निर्माणमा रेकर्ड गर्ने डेटाको डिजिटल मापदण्ड र ढाँचा कस्तो हुने, तिनलाई लेख्ने चिह्न र तिनको विन्यास कसरी गर्ने, तिनको नियन्त्रण र वितरण कसले र कुन कुन आधारमा गर्ने भन्ने जस्ता कुरा निश्चित गरिनु पर्छ ।
४. यस्तो भाषिक सम्पदाको भण्डारण गर्दा उक्त भाषिक समुदायको त्यस माथि अपनत्व, पहुँच र नियन्त्रण हुने कुरा निश्चित गरिनु पर्छ ।
५. माथि (१) मा भनिए भैं भाषाको प्रयोग कुन कुन क्षेत्रमा गर्ने भन्ने निश्चित गरिसके पछि ती क्षेत्रमा प्रयोग गर्न आवश्यक पूर्वाधार, प्रक्रिया, सम्बन्धित निकाय र विज्ञ व्यक्ति तथा समुदायको भूमिका निश्चित गर्ने । उदाहरणको लागि प्राचीन संस्कृत र इतिहासको ज्ञानको क्षेत्रमा प्रयोग गरिने भाषाहरूको लागि प्राच्य विद्या अध्ययन केन्द्र स्थापना गर्ने; त्यहाँ दर्शन, इतिहास, मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, भूगोल, भाषाविज्ञान, सूचना प्रविधि आदि विभिन्न विषयका विजहरूलाई उपयुक्त जिम्मेवारी दिने र त्यस क्षेत्रमा काम गर्न आवश्यक जनशक्ति तयार पार्ने । शिक्षामा प्रयोग गर्ने भाषाहरूको लागि शब्दकोश, व्याकरण, शिक्षण सामग्री, सन्दर्भ सामग्री, शिक्षक, निदानत्वग आदि तयार पार्ने र त्यहाँबाट कस्तो जनशक्ति राज्यले उत्पादन गर्न चाहेको हो स्पष्ट पार्ने । यसो गर्दा नेपालको विभिन्न भाषिक समुदाय एकअर्काबाट छुट्टाउनै नसकिने गरी घुलमिल भएर बसेको सन्दर्भमा लेखन पढ्नु र स्थानीय विषयवस्तुको प्रयोग गर्दा कुनै खास जाति वा भाषामा केन्द्रित नभई त्यस भन्दा माथि उठेर साभापनको खोजी गरिनु आवश्यक छ । यस्तै प्रशासनमा प्रयोग गरिने भाषाहरूको लागि त्यस क्षेत्रका प्राविधिक शब्दावली, संरचना, र विभिन्न कागजातका ढाँचाहरू निश्चित गरिनु पर्छ । यसो गर्दा विभिन्न भाषामा प्रयोग हुने ढाँचाको एकरूपता र प्रशासनिक एकाइको नाम र कोड, स्थान नाम र कोड, व्यक्ति नामको ढाँचा जस्ता कुराको मानक

- तयार पारी त्यसै अनुसार प्रयोग गर्नु पर्छ त्यथा एउटा भाषामा रहेको प्रशासनिक रेकर्ड अर्को भाषामा रूपान्तर गर्न समस्या हुन्छ ।
६. भाषा कुनै राष्ट्रको स्रोत हो भन्ने सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरिसके पछि त्यसलाई साँच्चै स्रोत बनाउन सक्नु पर्छ । यसो गर्न एउटा भाषिक समुदायले अर्कोलाई सम्मान गर्न र एक अर्का बीच भाषिक सांस्कृतिक आदानप्रदान तथा सामाजिक विकासमा सरसहयोग गर्न सधाउ पुग्ने सामाजिक परिवेशको निर्माण गर्नु पर्छ । राष्ट्र निर्माणमा त्यहाँका विभिन्न समुदाय परस्पर सम्मान गर्द्दैन् कि धृणा भन्ने कुरा विचारणीय विषय हो भने तिनलाई परस्पर सम्मान गर्ने बनाउने कि परस्पर धृणा गर्ने बनाउने भन्ने कुरा त्यहाँको भाषा नीति र योजनामा भर पर्ने कुरा हो ।
 ७. वर्तमान समयमा भाषालाई अन्तर्विषयक बनाउनु र भाषा नीति र योजनामा विभिन्न क्षेत्रका विज्ञहरू समेट्नु ज्यादै महत्त्वको विषय हो । उदाहरणको लागि एउटा वास्तुविदले प्राचीन नेवारी सिक्दा, ताप्लेजुडमा काम गर्ने एउटा राष्ट्रसेवकले लिम्बू भाषा जान्दा, जातीय इतिहासको खोजीमा लागेको तामाडले संस्कृत भाषा पढ्दा, चिनिया पक्षसँग व्यापार वा कूटनीतिका क्षेत्रमा सम्बन्ध राख्नु पर्ने व्यक्तिले चिनिया भाषा सिक्दा, अनि शब्दकोशको सफ्टवेयर बनाउने इन्जिनियरले सम्बन्धित भाषाको विशेषताबारे बुझ्दा जति फाइदा हुन्छ त्यस्तो अवस्था म त वास्तुविद् किन नेवारी जान्नुपन्यो, म त राष्ट्रसेवक किन लिम्बू सिक्ने, म त तामाड पो मैले किन संस्कृत पढ्ने, मेरो काम सामान किन्ने र बेच्ने हो मैले कसरी नाफा कमाउने भन्ने जाने पुग्छ किन चिनिया सिक्ने वा म त इन्जिनियर पो त भाषा पढ्देर के काम भन्ने भावना रहे सम्म भाषाले अन्य विषयलाई र अन्य विषयले भाषालाई सधाउन सक्दैनन् ।
 ८. नेपालका भाषाहरूलाई सूचना प्रविधिमा प्रयोग गर्न आवश्यक पूर्वाधार बनाउनु पर्छ । त्यसको लागि मानक लेखन, शब्दकोश, व्याकरण जस्ता भाषिक स्रोतहरू अनलाईन राख्ने व्यवस्था, कम्प्युटर, मोबाइल फोन जस्ता अत्यधिक प्रयोगका डिजिटल उपकरणहरूमा राख्न र प्रयोग गर्न सकिने शब्दकोश, व्याकरण, स्पेल चेकर, यन्त्र अनुवादक, पाठवाचक आदि भाषिक सामग्रीहरूको निर्माण बारे भाषा नीति र योजना बनाउँदा ध्यान दिनु पर्छ ।
 ९. भाषाको क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न निकायहरूबीच क्षेत्राधिकार निश्चित गर्ने र तिनलाई नियन्त्रण र नियमन गर्ने निकाय बारे भाषा नीति र योजनामा स्पष्ट हुनु पर्छ । अहिले भाषाको काम गर्ने केही निकाय र तिनको सम्बन्ध हेत्यो भने रमाइलो स्थिति छ । शिक्षा विभाग र पाठ्यक्रम विकास केन्द्र शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गत, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान संस्कृति मन्त्रालय अन्तर्गत,

साझा प्रकाशन कृषि मन्त्रालय अन्तर्गत, आदिबासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत पर्छन् । यिनका अरू क्षेत्रका काम र तिनको प्रकृतिले ती विभिन्न मन्त्रालय अन्तर्गत हुनु स्वाभाविक छ तर भाषाको सन्दर्भमा यी सबैले उस्तै काम गर्दछन् पविका छाप्छन्, किताब छाप्छन्, शब्दकोश छाप्छन्, व्याकरण छाप्छन् । यसो गर्दा कहीं कतै समन्वय छैन, सबैका आआफै नियम र तौरतरिका छन् । राष्ट्रिय नीति र योजनामा यस्ता कुरा हुनु हुँदैन ।

७. अन्त्यमा

उपर्युक्त कुराहरू गर्न सकियो भने मात्र नेपालका सबै भाषा समान हुन् भनेको सार्थक हुन्छ, नेपालका भाषाहरू यहाँको विकासका लागि स्रोत हुन् भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ र नेपालमा समावेशी गणतन्त्रात्मक राज्य व्यवस्था छ भन्न मिल्छ ।
सन्दर्भ सामग्री

दाहाल, बल्लभमणि र भीमनारायण रेग्मी. २०५८. राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरूको सहयोग एवं विकासका अपेक्षाहरू, कार्यपत्र. प्रज्ञा १५. ९-३४ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०४७). काठमाडौँ : कानून किताब व्यवस्था समिति ।
नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३). काठमाडौँ : कानून किताब व्यवस्था समिति ।

पोखरेल, माधवप्रसाद. २०५०. नेपालले अझौकार गर्नुपर्ने भाषिक नीति र भाषिक यो जना. प्रज्ञा ७९. ३१५५ ।

वन्दु, चूडामणि. २०५०. नेपालका सन्दर्भमा भाषा योजना. प्रज्ञा ७९. ७३१०५ ।

यादव, योगेन्द्रप्रसाद. २०५०. नेपालको सन्दर्भमा भाषा विकास. प्रज्ञा ७९. ६३७२ ।

राई, नोवलकिशोर. २०५०. मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा : नेपाली परिवेशमा. प्रज्ञा ७९. ५६६२ ।

राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोगको प्रतिवेदन (२०५४). काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

Bandhu, C.M. 1989. The role of Nepali language in establishing National unity and identity of Nepal. Kailash XV, 3, 3. 121-133.

Dahal, Ballabh Mani and Subhadra Subba. 1986. Language policies and indigenous languages of Nepal. Language planning: proceedings of the Institute ed. by Annamalai E., Bjorn H. Jernudd and Johan Rubin. Mysore: Central Institute of Indian Languages. Malla, K. P. 1989. Language and society in Nepal. Nepalese perspectives on continuity and change ed. by Malla, K P. Kathmandu: CNAS, T. U.

Ricento, Thomas 2000. Historical and Theoretical Perspectives in Language Policy and Planning. Journal of Sociolinguistics 4, 2. 196-213.

Yadav, Shree Krishna. 1990. Language planning in Nepal: an assessment and proposal for reform. PhD Thesis. Jaypur: University of Rajasthan.

Yadava, Yogendra P. and Pradeep L. Bajracharya (ed.). 2005. The indigenous languages of Nepal (ILN): situation, policy planning and coordination. Lalitpur: National Foundation for Development of Indigenous Nationalities (NFDIN).

